

СТАТТІ

55-річчя Перемоги

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

Друга світова війна та історична пам'ять

"Писати тільки мажорне — значить допускати великі похибки проти правдивості. Прилизана і пригладжена історія відіграє негативну роль у розкритті ходу Вітчизняної війни."

*Маршал Радянського Союзу
Г. К. ЖУКОВ*

Вступ

Не в міру багатим на лихі крутозлами в історичній долі чотирьох поколінь українського народу було ХХ століття. Якщо поррахувати події, котрі, насуваючись і напластовуючись одна на одну, із зловісною періодичністю потрясли Україну, то вийде, що за одне лише століття вона зазнала таких бідувань і втрат, яких не звідала за усю попередню історію.

Спробуємо назвати бодай головні складові цього моторошного калейдоскопа: три революції, дві світові, громадянська і "холодна" війни, три голодомори, форсована індустріалізація та примусова колективізація, дві німецькі окупації, великий терор 30—50-х рр., три проголошення державної незалежності (два з них супроводжувалися кривавими ексцесами), безтямна та руйнівна перебудова, Чорнобильська атомна катастрофа, нарешті, затяжна системна криза, що спричинила деіндустріалізацію та деколективізацію з супровідною соціальною деструкцією.

Навіть одне з названих випробувань (перелічено далеко не всі!), здатне було б поставити під запитання долю кожної європейської нації як такої. Але український народ знайшов у собі сили витримати неймовірні випробування, хоча й заплатив за це надто високу ціну.

Над усіма епохальними подіями буремного ХХ віку похмурим Еверестом у відблисках кривавої заграви нависає подія подій — Друга світова війна, що акумулювала у собі всі можливі й безмірні людські трагедії, неймовірне напруження духовних і фізичних сил цілих народів і країн.

Друга світова війна залишила глибоку борозну в історичній долі Європи та світу, її нищівний вогняний вал двічі прокотився й по території України, не обминаючи жодного населеного пункту, жодної домівки. Смертоносний буревій сплюндрував українську землю, позбавив життя, понівечив долі мільйонів людей. Не було сім'ї, яка б не зазнала лиха, не відчула болі втрат. Наслідки війни на десятки років наперед визначили складні й суперечливі соціально-економічні процеси, відчутно вплинули на психологію післявоєнних поколінь людей, перетворилися на нервову складову сучасного життя.

І справа не тільки у тому, що минула війна так і не розв'язала низки складних проблем, котрі її спричинили, а й у тому, що вона зав'язала нові

заплутані вузли у відносинах між країнами і народами, отруюючи міжнародну атмосферу, підготувала мінні поля майже піввікової глобальної "холодної війни", одним із фронтів якої була Україна.

І. НАУКА ЧИ ПОЛІТИКА?

Й. Сталін: "Історія починається відтоді, коли на неї звертає увагу партія"

В обстановці гострої конфронтації між двома блоками держав, всемірно розпалюваного з обох боків ідеологічного протиборства антагоністичних суспільних систем 40—80-х рр. історіографія Другої світової та Великої Вітчизняної воєн стала зброєю "холодної війни".

Праці зарубіжних істориків, незалежно від наукових шкіл, доктрин чи напрямків, наперед оголошувалися радянською історіографією "буржуазними фальсифікаціями", призначеними роздмухати роль США і Англії та принизити вирішальний вклад Радянського Союзу у розгром фашистського блоку, її вирок був безапеляційним: "Це звичайна антирадянська пропаганда, відвертий наклеп на героїчне минуле Радянської держави, радянський народ і його Збройні Сили"¹. Таке ставлення радянських історіографів до праць зарубіжних колег цілковито заперечувало протилежні оцінки та погляди, зводило нездоланні перепони на шляху надходження нової позитивної інформації, ізолювало вітчизняну науку від світової.

Виключивши альтернативну історичну літературу з ужитку радянського читача як шкідливу і неприйнятну, ідеологи КІРС створили штучно ідеологізовану, чітко підпорядковану марксистсько-ленінській доктрині в її сталінському (а згодом — хрущовському, брежнєвському) варіанті казенну версію історії Другої світової війни та її найважливішої складової — Великої Вітчизняної війни.

Перекручення правди почалось одразу ж після нападу фашистського агресора. Вже у промові 3 липня 1941 р. Сталін, звертаючись до "братів і сестер", нічого сумняшеся заявив, що добірні дивізії Гітлера вже розгромлено... Практично відтоді воєнно-політична кон'юнктурщина, умовчання, напівправа, інші деформації ходу подій, міфологізація драматичних сторінок війни стали фундаментом і змістом квазіісторіографії одного з найтрагічніших і водночас найепічніших періодів вітчизняного минулого.

Та, як завжди буває в житті, рано чи пізно, а все ж перемагає така правда. Гірка і жорстка, вона поступово витісняє фальш і підтасовки, очищає авгієві стайні вітчизняної історіографії. Тепер, на другому п'ятдесятиріччі після завершення Другої світової війни, назріли умови для торжества "моменту істини". Цього потребують і сучасники великої епохи, і люди нових поколінь. Зрештою, знати правду — це їхнє громадянське право, закріплене Конституцією.

Полеміка з приводу нез'ясованих питань Другої світової і Великої Вітчизняної воєн стала свого роду постійним і невід'ємним фактором розбурханого політичними пристрастями процесу українського державотворення. Ї справа не тільки в особливій ролі Радянського Союзу, а в його складі — й України у війні, справа не лише у задоволенні великого пізнавального інтересу, і навіть не стільки у політичних амбіціях, скільки у тому, що з п'ятдесятирічної давнини у наше сьогодення перекочував ряд так і не розв'язаних гострих проблем, що є своєрідним додатковим збудником громадського спокою (це хоча б такі животрепетні, як долі ветеранів війни, колишніх "остарбайтерів", військовополонених, учасників ОУН-УПА, депортованих народів тощо).

Роз'ятрюванню "історичних ран" сприяють штучні прогалини і порожнечі у висвітленні вітчизняної історії, в тому числі періоду минулої війни. Принагідно зазначимо, що у західних країнах, учасницях антигітлерівської коаліції, широкомасштабну дослідницько-публікаторську роботу з історії Другої світової війни та участі у ній цих країн давно завершено. Отже, вгамовано громадський інтерес до її найживотрепетніших питань.

Наскільки плідно попрацювали в демократичних країнах тамтешні історики, можна судити з такого короткого переліку. В 60-х рр. у США було видано 128-томну історію бойових дій армії, військово-повітряних і військово-морських сил. У Великобританії в аналогічний період опубліковано 30 томів цивільної історії країни часів Другої світової війни та 92 томи "синіх книг" про окремі операції британської армії. Західнонімецькі історики підготували і видали офіційну багатотомну серію "Німецький рейх і Друга світова війна" тощо.

Багато монографій, історичних нарисів, але вже присвячених окремим питанням, побачили світ і в наступні роки. Протягом останнього двадцятиріччя у західних країнах повсякденні зусилля істориків зосереджено переважно на з'ясуванні різного роду подробиць та другорядних епізодів війни. І не тому, що вони не здатні на більше, — основні проблеми вже ґрунтовно розроблено. Про наслідки та уроки Другої світової війни згадують переважно під час відзначення її "круглих" дат.

Здавалося б, в СРСР, Україні зразу ж по війні умови склалися на користь успішної діяльності як у галузі досліджень подій війни "по гарячих слідах", так і для їх ефективної популяризації у суспільстві. Ще з воєнних років успішно працювала над збиранням різноманітних свідчень про епоху 1941 — 1945 рр. та узагальненнями у вигляді збірок документів, спогадів і т. ін. спеціалізована наукова установа — Комісія з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. На багатющій експозиційній базі, скомплектованій завдяки численним польовим експедиціям музеєзнавців, створено республіканську виставку "Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників" (відкрита в Києві 1946 р.). Тоді ж у столичному парку ім. О. С. Пушкіна розгорнуто унікальну стаціонарну виставку німецької зброї та бойової техніки. З 1943 р. розпочалася робота по створенню музею історії війни. У наукових установах, навчальних закладах виконувалися та захищалися дисертаційні праці з цієї проблематики. У видавництвах України виходили перші нариси про Героїв Радянського Союзу, підпільників і партизанів тощо ².

І раптом усю цю діяльність було згорнуто. Комісія з історії Вітчизняної війни, а також воєнно-історичний відділ Інституту історії АН УРСР, створений на її базі, припинили свою діяльність, так само, як і Партизанська виставка та виставка трофейної зброї. Тоді ж було відправлено у бібліотечні спецфонди унікальний збірник документів "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941 — 1945 рр.", виданий 1951 р. у Києві, знято з виробництва великий збірник документів про підпільно-партизанський рух у 1941 — 1944 рр., а його верстка поповнила фонди республіканського партійного архіву.

Так на початку 50-х рр. було, по суті, вчинено погром в історичній науці та видавничій справі, який, втім, зачепив лише проблематику історії Великої Вітчизняної війни, припинив її дальший розвиток. На тривалий час дослідницьку та популяризаторську роботу з цієї тематики було різко обмежено. Офіційних мотивів бурхливої ліквідаторської діяльності не висувалося ніколи. Залишається припустити, з огляду на час розгортання цієї кампанії, що вона була пов'язана з утворенням Німецької демократичної республіки і небажанням "роз'ятрювати старі рани".

Як би то не було, а коли з 60-х рр. почалася підготовка тритомного фундаментального видання "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.", то всю дослідницьку роботу довелося починати заново.

Знову і знову повертаючись до незмінне актуальних запитань: "Хто винен?" і "Що робити?", вітчизняні чесні історики й посьогодні намагаються (хоч поки що не завжди успішно) скинути ідеологічні налігачі, подивитися на новітню історію допитливим поглядом незаангажованих і цивілізованих політиків-аналітиків. Тим більше, що в останні роки завдяки документальним публікаціям московських істориків дедалі доступнішою стає старанно приховувана інформація про воєнно-політичні події 30—40-х рр., розкриття яких докорінно коригує погляди дослідників.

Монополія партійної ідеології — база фальсифікацій

Різним може бути підхід до розгляду проблем минулої війни — науковим чи публіцистичним, емоційно-художнім чи особисто-споглядальним. Спробуємо ж скористатися історико-соціологічним, тобто таким, який, на наш погляд, дасть можливість опукліше показати, що саме Друга світова війна та її складова — війна СРСР проти Німеччини, особливо ж практика замовчувань і напівправди, фальсифікацій та підтасовувань подій і фактів, відіграли свою роль у суспільних деформаціях усього повоєнного періоду.

Породжена війною довготривала надзвичайна ситуація до глибини сколихнула суспільство, оголила його політичні, соціальні, економічні нерви. Виявилось, не все в країні є таким благополучним, як подавалося офіційно. Радянський народ, починаючи з 30-х рр., дедалі більше прозрівав. Мислячу його частину вже не могли стримувати ні репресії, ні демагогічна пропаганда.

А тим часом правляча верхівка з усіх сил прагнула до того, аби в очах громадськості комуністична партія і радянська влада за будь-яких обставин залишалися непогрішними, стабільними і всесильними. Особливо ця тенденція простежується у повоєнний час. І тут чітко проступає ще один важливий аспект цих цілеспрямованих історіографічних деформацій — рятування ідеї і принципу абсолютної авторитарної влади. Адже зіткнення СРСР і Німеччини спричинило найвідчутнішу кризу системи одноосібно-однопартійного, а отже, тоталітарного управління і тією, і другою країнами, управління, зведеного, зрештою, до безмежної концентрації влади в руках однієї особи, до того ж, і в одному, і в другому випадках, особи далеко недосконалої вдачі та психіки, із нахилами до жахливих зловживань та злочинів.

Постає питання: як, яким чином авторитарно-бюрократична система в СРСР зуміла вижити у війні, вийти переможницею, навіть несприятливий розвиток подій обернути на свою користь? Відповідь однозначна: лише завдяки безмежній самовідданості мільйонів патріотів Вітчизни. На фоні трагічної ситуації початкового етапу фашистської агресії, коли народ почав розуміти, що щось не ладиться у цій війні, він підставив плече під державну конструкцію, яка захиталася. Викликане несприятливою, трагічною ситуацією подвижництво стало масовим. Народ в основній масі став на захист рідної землі, переступивши через незадоволення крайнощами сталінщини і на якийсь час забувши незаслужені кривди від неї. Але рятуючи Батьківщину від загибелі, люди тим самим, незалежно від власного бажання, врятували й тоталітарну систему, відтягнувши її крах на піввіку. Саме цю істину замовчувала радянська історична наука.

Протягом повоєнних десятиліть радянські історики, виконуючи замовлення так званих директивних органів, зробили все можливе, аби завуалювати кричущі вади і прорахунки системи єдиновладдя, приховати втрати, що їх зазнало суспільство не тільки від самої фашистської агресії, а й у результаті екстремістських методів ведення війни. Адже "вожді" партії і народу мінялися, а принцип єдинодержавної диктатури в країні залишався.

Утвердженню цієї системи влади мала служити й історіографія. По суті, весь її доробок був підпорядкований обґрунтуванню доцільності та прославленню авторитарного "партійного керівництва" суспільством. Це призначення радянської історичної науки, так само, як і пропаганди, було помічене ще О. П. Довженком, який писав у щоденнику: "Правда про народ і його лихо... нікому... не потрібна і ніщо не потрібне, крім панегірика"³.

Одразу ж по завершенні війни під грубим тиском владних структур відбулася мутація історіографії "під Сталіна" та його оточення, потім — "під Хрущова", далі — "під Брежнєва". Ось чому незavidною виявилася й доля капітальних праць про минулу війну — 6-томної та 12-томної. Задумані як "останнє слово" історіографії, вони були дискредитовані відвертою і цинічною кон'юнктурщиною. Особливо це стосується другої з названих праць. Справа у тому, що протягуючи тишком-нишком реабілітацію Сталіна та сталінізму, апаратні "стратегі" вирішили, що найкраще це можна зробити, видавши пухку і добре розрекламовану працю. А в ній спритно провести "трансплантацію": вилучити "незручні" наукові тлумачення й факти, замінивши їх вигідними для партійного керівництва.

12-томна праця ґрунтувалася на сталінській методології і тому спрощено і неправдиво подавала драматичні події, передусім напередодні та в перший період війни. Оцінюючи її загалом, відомі російські історики В. Дашичев, В. Куліш, А. Мерцалов писали: "Величезний опус був однобічним в усіх відношеннях, цілі — апологетичними відповідно до претензій Брежнєва, Гречка, Устинова, Єпішева увійти в історію видатними воєнними діячами"⁴.

У 80-ті рр. кола, незацікавлені у правдивому висвітленні подій Великої Вітчизняної війни, зірвали спробу створити 10-томну її історію силами прогресивно настроєних науковців Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР (макет першого тому після обговорення на головній редколегії визнали "антикомуністичним"). Редакцію та авторський колектив праці було розігнано.

Біди історіографії посилювалися тогочасною практикою, коли регіональні дослідні установи та місцеві автори повинні були автоматично керуватися положеннями союзних видань як "директивами центру". Це сповна відчули історики України.

Принагідне зазначимо, що було б несправедливо усю вину за недовірне висвітлення історії покласти тільки на істориків. Безсумнівно, на них лежить значна її частка. Але не треба забувати й тих, хто "водив рукою" історика, закриваючи доступ до джерел правдивої інформації, нав'язуючи псевдонаукові тлумачення та оцінки, — партійно-апаратних горе-ідеологів, які, підкупаючи привілеями, а то й ламаючи "через коліно" будь-кого, хто не "йшов у ногу" з ними, добивалися свого.

На варті інтересів офіційної ідеології несхитно стояли спеціально для цього створені інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та його філії у республіках, а також незліченні кафедри марксизму-ленінізму та історії партії у вузах. Ця потужна розгалужена система забезпечувала монополію

партійної ідеології в історіографії. Отже, зводити справу до чийогось суб'єктивного бажання чи небажання писати правду — значить просто не розуміти ситуації і суті проблеми.

Природа "змови умовчання"

Цілком очевидно, що від суто партійної історіографії не можна було чекати чесної вичерпної відповіді на багато складних питань, зокрема на такі кардинальні, як причини і зміст трагічних подій 1941—42 рр. (згадати хоч би проракунки і помилки стратегічного керівництва у ході бойових дій, безславну загибель армій і цілих фронтів тощо).

А підстав для незадоволення поясненнями істориків згаданих важких сторінок війни більш ніж досить. Можна хоча б спробувати порівняти задля істини історично подібні ситуації. Так, скільки-небудь допитливому дослідникові не може не впасти в око відмінність наслідків дій "східного фронту" Першої та Другої світових воєн при подібності багатьох інших рис. Обидві воєнні епохи розділялись усього двома десятиліттями і у цих війнах взяли участь навіть представники одного покоління, а зброя, якою вони воювали, — літаки, танки, підводні човни, кулемети — за основними конструктивними параметрами була подібною. Навіть солдати і російської, і радянської армій мали зовнішню схожість своїми шинельними скатками та нескінченними обмотками на ногах. До того ж, війни відбувалися на одному й тому ж театрі воєнних дій і арміями тих само країн.

Однак якими разюче несхожими були хід і результати обох кампаній! Якщо у Першу світову війну бойові дії на східному фронті не вийшли за межі Галичини та частини Прибалтики, найбільшим містом, здобутим німецькою армією, була Рига, то у Другій світовій противник захопив близько 10 % території велетенської країни, заглибившись на 1800 тис. кілометрів і діставшись рубежів, недосяжних для жодного з ворогів, — Волги та Кавказьких гір; безповоротні втрати Червоної армії були у 5 разів (!) більші, ніж їх зазнала російська армія у Першій світовій війні, військово-полонених — у 4 рази.

Для котрої з сторін невігідні такі зіставлення — ясно. Проте, як це не парадоксально, в радянській історіографії вважалося, що Російська імперія вступила у Першу світову війну, будучи до неї невідготовленою, і що російська армія воювала незадовільно. Що ж до СРСР, то радянські історики утримувалися однозначно стверджувати, що країна вступила у Другу світову війну невідготовлено (адже те й робила, що посилювала протягом двох передвоєнних десятиліть свою обороноздатність); на бойові дії Збройних сил в радянській історичній літературі також немає якихось серйозних нарікань. Хоч, як відомо, історичні паралелі ризиковані, однак запропоноване порівняння не може не наводити на серйозні роздуми, і передусім над вірогідністю пресловутої тези: "Ми були готові до війни, та не настільки, як цього хотілося б".

Але сказати правду про затемнений бік війни — це означало в період сталінщини взяти під сумнів правильність багатьох дій і рішень "вождя", який "замкнув на собі" всю владу в країні, захитати створений пропагандою міф про нього як "геніального полководця усіх часів і народів".

Вороже сприймалася правда і в значно пізніші часи, адже невігідною вона була системі авторитарної диктатури, підкріпленої однопартійною системою. Такою завжди була природа "змови умовчання", засекречування правди про минулу війну. Спадкова ортодоксія в маніпуляціях партійно-державної верхівки історичною наукою зумовила деградацію останньої, призвела до разючого зниження її авторитету в колишньому

радянському суспільстві і аж до катастрофічного — за кордоном. Зарубіжні фахівці, не приховуючи зневаги до радянської історичної науки, називали її "картковим будиночком, який розвалюється за найменшого дотуку фактів".

Джерелознавство Великої Вітчизняної війни — міноване поле

Свідома і цілеспрямована деформація історичної правди почалася вже з перших днів війни проти фашистського агресора. Правлячій партійно-бюрократичній верхівці запровадження монополії на істину було необхідне для того, щоб приховати від народу допущені нею згубні прорахунки і помилки у підготовці та веденні війни. Замовчування і приписки при зображенні подій стали звичною інформаційно-пропагандистською практикою, масштаби якої виходили далеко за межі потреб як у звичайній дезінформації противника, так і в зумовлених вимогами часу практично необхідних пропагандистських зусиль.

Надходження до широких верств населення відповідним чином обробленої інформації забезпечувало Радянське інформаційне бюро — спеціально створений для цього орган, підпорядкований безпосередньо ЦК ВКП(б). Його повідомлення та матеріали ставали основою розповсюджених пресою і радіо препаратів повідомлень, що у поєднанні з найсуворішою цензурою мали на меті викликати схвальну реакцію людей на усі без винятку воєнно-політичні заходи радянського уряду.

У такий спосіб уже у воєнні роки почала нагромаджуватися відповідна джерельна база. Надмірна політизація супроводжувала і цей процес. Документи здебільшого готувалися за певним трафаретом, коли жорстко дозувалося "вигідне" і "невигідне", перемішувалися правдиві відомості і сфальсифіковані. Адже часто укладач чи то фронтового зведення, чи то довідки про роботу промисловості прагнув не стільки дати реальну картину, скільки "вписатися" у загальноприйнятту схему і догодити офіційним вимогам. Так брала гору "штабна правда" над "окопною". Наслідком цього пристосуванства, супроводжуваного неодноразовим просіюванням та "відбракуванням" у післявоєнну епоху фондів українських архівів з наступним усуненням невивідних джерел (особливо слід згадати дві великомасштабні кампанії — на початку 80-х рр. і напередодні розвалу СРСР — вилучень з партійних архівів подібних документів), у поєднанні з ретельною селекцією всіх без винятку збірників документів, є те, що об'єктивне і реалістичне відображення подій війни проти Німеччини залишається вкрай утрудненим. Найбільше це стосується фронтової та "зафронтової", тобто партизанської, проблематики.

Тут же виникає і новий джерелознавчий аспект: в який спосіб і ким формувалися ці документи. Виконавці, котрі склали незліченні "казенні папери", були переважно відповідно орієнтовані на діючу повсюдно систему приписок, або, навпаки, — применшувань (залежно від потреб). Письменник Григорій Лобас у своєму фронтовому щоденнику писав про те, як готувалися "бойові зведення": "Наприклад, після бою на полі залишаються чотири підбиті танки. Хто їх підбив — гармаші, петеєрівці чи вони підірвалися на мінах, — важко сказати. Та коли подавали дані наверх, кожен зараховував ці танки за свої. І виходило вже не чотири, а двадцять. Зрештою, цю цифру збільшували штабісти. У результаті виходило, що у німців на нашому напрямку усіх танків стільки не набереться, скільки підбито в одному бою"⁵.

По-своєму доповнює Г. Лобаса інший письменник-ветеран, Борис Вітман. Порівнюючи фронтові реалії з документальними даними, що є в

архівах, у розпачі, а отже, і не без певного перебільшення, він говорить: "Я не вірю ніяким архівним документам, бо знаю, як закладалися в архіви ті дані, котрі потрібні. Архів нашпиговано брехнею. Багатоступінчаста брехня..."⁶. З огляду на подібні коментарі знаючих людей, думається, що навряд чи будь-коли стане пізнаною до кінця так звана сірячинна правда війни.

Тим самим "грибком", що й література та її джерела, враженим виявився й жанр мемуаристики, за винятком хіба що лічених творів (О. В. Горбатова, М. Г. Кузнецова, О. Є. Голованова та деяких інших). У 60—80-ті рр. не було, мабуть, видавництва, де б не публікувалися мемуари чи спогади учасників війни. І, як правило, усі вони рівнялися на провідне військове видавництво — "Воениздат". Продукція ж редакції "Воєнних мемуарів" цього видавництва створювалася за певними трафаретами, що майже виключали чесне і повноцінне відображення баченого і пережитого, утверджували принцип подачі лише "позитивних" прикладів, уникнення самостійних, об'єктивних оцінок. Своєрідними гарантами ортодоксальності праць цього жанру виступали не їхні автори, а найчастіше так звані літературні записувачі, тобто професіонали, які не тільки володіли літературними навичками, а й знали, що "підє", а що — ні.

Спотворення правди через мемуаристику зайшло так далеко, що жорсткому безцеремонному "редагуванню" й вихолощуванню живих авторських бачень було піддано навіть мемуари найвидатнішого полководця Другої світової війни маршала Г. К. Жукова "Спогади і роздуми". У первісному варіанті рукопису викреслювалися цілі розділи, шматки, абзаци, фрази, слова. Деякі частини оригіналу було після читання в політбюро ЦК КПРС геть знято, а на полях написано: "Керуватися синім олівцем". А поряд, як важке зітхання, слова маршала: "Це ж все було. Як же виключати такі важливі дані".

Тяжко переживав непереможний полководець свою першу у житті капітуляцію. Годі ж, мабуть, і визрів у нього, за свідченням письменника В. Карпова, заповіт майбутнім історикам: "Писати тільки мажорне — значить допускати великі похибки проти правдивості. Прилизана і пригладжена історія відіграватиме негативну роль у розкритті ходу Вітчизняної війни"⁷. Недарма маршал, як свідчить той же В. Карпов, напередодні своєї смерті із сумом говорив: "Книга спогадів наполовину не моя"⁸. Зрештою, редакцію "Воєнних мемуарів" у "Воениздатє" було закрито ще у так звані застійні часи.

Із засобів інформації та мемуарної літератури апробовані "вгорі" і нерідко препаровані версії тих чи інших подій, оцінки осіб перекочували у наукові праці. Вкладаючись у ідеологічну конструкцію сталінізму, ретельно відселекціонований фактаж містив бажані партійному керівництву версії подій та їх оцінки. Якщо у роки війни практика напівправди, міфологізації ще могла бути (враховуючи специфіку ідеологічної війни) якоюсь мірою визнана терпимою, то у повоєнний час вона ставала протиприродною, шкідливою. Однак, залишаючись частиною заходів, що забезпечували функціонування системи, вкоренилася на довгі десятиліття.

Політична заангажованість — найбільша вада вітчизняної історіографії

Насичення історіографії урізаною правдою, а також відвертою дезінформацією відбувалося цілеспрямовано і планомірно. Цьому сприяв не природний науково-дослідницький у повному розумінні слова процес, а швидше циклічний розвиток сталінсько-хрущовсько-брежнєвської істо-

ріографії за ювілейними датами. Саме таким чином створено величезний масив (понад 20 тис. монографій, книг, брошур загальним тиражем 1 млрд прим.) в основному апологетично-парадній літератури. Хоч у цих працях суто фактичний матеріал загалом правдоподібний, він, проте, хибує на односторонність, а точніше — позитивізм, що само по собі не може не спотворювати реальності подій.

При усіх великих вадах історіографічного доробку радянських часів немає підстав оцінювати його однозначно негативно і твердити, що він, мовляв, зовсім непридатний. Безсумнівний позитив — націленість його на виховання громадянських достоїнств: патріотизму, здатності до подвигу, вірності кращим традиціям визвольної боротьби народу, викриття злочинів фашизму, правдивий показ реального вкладу СРСР у розгром "третього рейху". Щоправда, ці привабливі риси попередньої історіографії проступають, на жаль, пунктирно і здебільшого заглушаються відверто нав'язливим партійно-пропагандистським напучуванням, яке своєю фальшивою прямолінійністю омертвляло реалістичне підґрунтя багатьох праць з історії війни. А показ специфіки (і вкладу в Перемогу) кожної окремо взятої республіки розцінювався як націоналізм.

І якщо на рівні "фронтових епізодів" історію війни подано задовільно, то цього не можна сказати про розкриття сутності історичного процесу в цілому. Простежується закономірність: чим далі при висвітленні тієї чи іншої події або явища заглиблювався історик у їхній смисл, чим більше виходив на рівень політики, тим менш впевненою і чесною ставала його оповідь, тим обережнішими, декларативнішими, менш аргументованими і, зрештою, казенно-офіційними виявлялися висловлені ним міркування та висновки. Розкриття питань, пов'язаних з політикою, вимагало від дослідника неухильного додержання жорстких норм заідеологізованої історіографії.

"Ідеологічна дисципліна" — це було головним критерієм творчої продуктивності дослідників. За таких умов дискусії, дебати з нез'ясованих питань не допускалися, та й були недоречні — й без того усе було ясно. Оскільки науковий діалог у простінку між "можна" і "не можна" був безплідним, йому взагалі не залишалося місця як такому. Історики не вміли і з різних причин уникали полемізувати, дискутувати — адже ця найскладніша форма наукової творчості не практикувалася й не заохочувалася.

Так і вийшло, зрештою, що відучені від полеміки, усвідомленого сприйняття нових наукових положень, самостійного їх осмислення і завоювання, чимало радянських істориків, привчених до "ідеологічної дисципліни" у нових історичних умовах, коли офіційна історіографія зазнала фіаско, автоматично, без будь-яких дискусій або дебатів, без роздумів чи сумнівів, залюбки взяли на озброєння діаметрально протилежні радянській доктрині ідеї та концепції, механічно замінили плюси на мінуси і навпаки.

Найменше витримують критику, особливо з погляду розкриття політичного фону подій і явищ, праці з історії Великої Вітчизняної війни, створені в 70-ті та у першій половині 80-х рр. Неприйнятними є для сучасників як інтерпретація добре профільованого вміщеного у них фактажу, так і оцінки подій, теоретичні викладки, статистичний матеріал.

Підцензурній радянській історичній літературі притаманний односторонній позитивний підхід до висвітлення зовнішньої політики сталінського уряду у передвоєнний період як винятково миролюбної. Саме у такому аспекті розглядалися, зокрема, дії СРСР, спрямовані на створення системи колективної безпеки, радянсько-німецькі відносини та угоди тощо. Повністю виправдовувалася і схвально оцінювалася політика щодо Фінляндії та країн Прибалтики.

Усупереч фактам підготовка СРСР до відсічі можливій агресії подавалася в літературі як "науково обґрунтована", "глибоко осмислена" комплексна програма розв'язання соціальних, економічних, ідеологічних та суто воєнних завдань. За рамками наукового аналізу залишилися прорахунки у проведенні необхідної з огляду на неминучість війни воєнної конверсії економіки. Увага акцентувалася лише на результатах таких довоєнних заходів, як індустріалізація та колективізація сільського господарства, для вирішення нагальних воєнно-економічних питань в екстремальних умовах війни 1941—1945 рр. І при тому зовсім замовчувалися негативні і тривалі морально-психологічні наслідки насильницького проведення названих заходів. Форсована індустріалізація і примусова колективізація, супроводжувані збоченнями та репресіями, відклалися не найліпшими подіями в долях простих людей і негативно позначилися на ставленні багатьох з них до радянської влади під час війни і навіть посьогодні.

II. БОЛЬОВІ ТОЧКИ ІСТОРІОГРАФІЇ В ІСТОРІОСОФСЬКОМУ ОСМИСЛЕННІ

Чого не сказали радянські дослідники про Червону армію та її противника

Отже, історики не могли розкрити одну з найважливіших причин невдач 1941 — 1942 рр., не могли сказати правду. А вона була непривабливою. Чи не найбільшою вадою історіографії було те, що в дослідженнях замовчувалося питання про згубний вплив жорстоких сталінських репресій на політичний, морально-психологічний та оборонний потенціал суспільства напередодні війни. Ще кілька років тому громадськість мало що знала про масові репресії кінця 30-х років у країні, зокрема, в армії, коли суспільство втратило сотні тисяч вкрай потрібних йому кваліфікованих спеціалістів, а Збройні сили, — по суті, всіх старших командирів та воєначальників. З армії було усунуто майже 44 тис. чол. командного складу, серед них приблизно 1800 найдосвідченіших, теоретично підготовлених генералів. У розхід пушено 90 % членів мозку армії — Головної воєнної ради. Переважна більшість усунутих з армії стала жертвами безприкладної сталінської м'ясорубки. На заміну їм масово прийшли віддані, як здавалося режимові, "висуванці", як правило, невисокої кваліфікації.

Наслідком цілеспрямованих деформацій у практиці військового будівництва стало зниження дисципліни та рівня бойової підготовки у військах. Малокваліфікований командний склад недооцінював сили ймовірного противника, який мав досвід ведення бойових дій у Західній Європі в 1939—1941 рр. Переоцінювалися з міркувань пропаганди воєнна могутність СРСР та боєздатність Червоної армії, широко культивувалися фальшиві настанови, що вводили в оману громадську думку: війна, мовляв, вестиметься "на чужій території", "малою кров'ю", "могутнім потрійним ударом" тощо. Про згубність для Збройних сил сталінсько-ворошиловського керівництва маршал Г. К. Жуков говорив: "Мало того, що армія, починаючи з полків, була значною мірою обезголовленою, вона була ще й розкладеною цими подіями. Спостерігалось страшне падіння дисципліни, справа доходила до самовільних відлучок, до дезертирства. Багато командирів почували себе розгубленими, нездатними навести порядок" ⁹.

І, природно, не показувалися у літературі безпосередні наслідки цієї вакханалії. Нацистське керівництво, спостерігаючи через розвідувальні служби за станом Червоної армії, глузливо називало її "глиняним колом без голови". Перемога над Радянським Союзом уявлялася йому справою легкою й необтяжливою. "Досить лише штурхнути ногою двері і

вся будівля завалиться", — говорив Гітлер командуючому групою армій "Південь" фельдмаршалу Рунштедту. Гітлеру вторував начальник генерального штабу сухопутних сил генерал Гальдер: "Радянська Росія все одно, що віконне скло, варто тільки раз вдарити кулаком і все розлетиться на шматки" ¹⁰.

У працях радянських дослідників переважала кон'юнктурна тенденційність при висвітленні подій, недооцінювалися, зокрема, бойові можливості, військове мистецтво і здобутки вермахту. Знову ж таки з пропагандистських міркувань склалася традиція показувати ворожих солдатів та офіцерів недолугими, боягузами і кримінальниками. І тут не обійшлося без директивних настанов. У наказі наркома оборони Й. Сталіна від 1 травня 1942 р. всупереч правді говорилося, наприклад: "...Так звана хоробрість німецького офіцера є річ дуже відносна... Німецький офіцер виявляє хоробрість, коли він має справу з беззбройними військовополоненими та мирним цивільним населенням, але його покидає хоробрість, коли він стає перед лицем організованої сили Червоної армії. Пригадайте народну приказку: "Молодець проти овець, а проти молодця — сам вівця" "

Лише останнім часом кризь товщу пропагандистського туману почала проступати більш-менш правдива картина того, що являли собою німецькі збройні сили періоду Другої світової війни. З огляду на об'єктивну інформацію, німецькому солдатові важко відмовити і у бойовому хисті, і у військовому вишколі, і в особистій хоробрості, а офіцерам і генералам — у високому професіоналізмі.

Німецький військовослужбовець був зорієнтований нацистською стратегічною концепцією на гранично жорсткі методи ведення бойових дій. Тотальною пропагандою у його свідомість всіляко втовкмачувався змішаний на слов'янофоби та антибільшовизмі "образ ворога" — солдата Червоної армії. Нацистська стратегічна концепція, на базі котрої відбувалася підготовка до нападу на СРСР й саме ведення війни, зводилася до простої формули: "завоювати і знищити". Сам фюрер, він же верховний головнокомандуючий, не втомлювався наголошувати, що йдеться про особливу, ідеологічну війну, про тотальну війну на знищення. Ці ідеї знаходили відповідне втілення у наказах генералів. Так, генерал-полковник Готт у листопаді 1941 р. у наказі по 17-й армії групи армій "Південь" наголошував: "Ця боротьба може закінчитися тільки знищенням тієї чи іншої сторони, ніякої згоди бути не може" ¹².

Нацистським керівництвом все робилося, аби німецький солдат був готовий до виконання будь-яких завдань. І це-таки був справжній ландскнехт — не тільки лютий і жорстокий, а й краще озброєний, професійно підготовлений, дисциплінованіший, ніж радянський. До того ж, найчастіше мав незрівнянно ліпші екіпіровку, харчування, побутові умови.

Краще за інших про армію противника сказав той же Г. К. Жуков: "Треба оцінити гідно німецьку армію, з якою нам довелося зіткнутися з перших днів війни. Ми ж не перед дурниками відступали по тисячі кілометрів, а перед найсильнішою армією світу. Треба ясно сказати, що німецька армія на початок війни була краще нашої армії підготовленою, навченою, озброєною, психологічно більш готовою до війни, втягнутою у неї... Треба також визнати, що німецький Генеральний штаб і взагалі німецькі штаби тоді краще працювали, ніж наш Генеральний штаб, і взагалі німецькі командуючі у той період краще й глибше думали, ніж наші командуючі" ¹³.

Вивчити військовий механізм супротивної сторони важливо не тільки для оцінки минулих подій, а й для висновків на майбутнє. І не слід боя-

тися того, що правда про першокласну німецьку армію принизить бойову славу її переможця — радянських Збройних сил. Щодо цього Костянтин Симонов зауважив: "Так, ворог був звитяжний, — тим більша наша слава".

Неможливо, звичайно, заперечувати того, що гітлерівська армія, орієнтована злочинним урядом на вкрай жорстокі методи ведення бойових дій на фронті, а також на тотальний терор щодо місцевого населення, залишила по собі зловісну пам'ять. Але нині, коли у пострадянському суспільстві ослабнув "фактор заляканості", виявляється, що в тих, хто пережив лихоліття війни та окупації, поряд із жахливими фактами пам'ять зберегла й непоодинокі приклади співчутливого ставлення до них з боку тих німецьких солдатів та офіцерів, які не піддалися расистській пропаганді, залишилися порядними людьми. Отже, справжнє "обличчя ворога" історикам ще належить розкрити.

Однією з конструктивних вад радянської історіографії було зведення в абсолют вимушеної відмови дослідників від розгляду "незручних" проблем, зокрема тих, що стосувалися справжніх причин і обставин полонення мільйонних контингентів військовослужбовців Червоної армії та подальшої їхньої долі як жертв обох тоталітарних режимів — гітлерівського та сталінського. До заборонених належали такі теми, як соціальна і політична база досить поширеного колабораціонізму, дії численних місцевих антирадянських формувань на боці противника тощо.

Й. Сталін: "Досягти мети, не рахуючись з жертвами"

Предметом особливої пильності політичної цензури, що завдала великої шкоди історіографії, були фальшиві дані про втрати Червоної армії, з одного боку, і німецької — з другого. Усіляко підтримувалася (і не тільки в минулому) думка, що людські втрати СРСР не були надмірними, мовляв, не перевищували втрат противника. Причому це питання набуло яскравого політичного забарвлення: співвідношення людських втрат мало служити вирішальним аргументом на користь офіційної версії радянської історіографії про "високий рівень" сталінського керівництва військової проти Німеччини. В усякому разі, замовчуванням та підтасовуванням статистичних даних правлячі кола, а за ними й офіційні історіографи у жодному з препарованих під кон'юнктуру версію питань не пішли так далеко, як у цьому. В лютому 1946 р. Сталін визначив радянські втрати у 7 млн чол. Незабаром член політбюро ЦК ВКП(б) М. О. Вознесенський назвав іншу кількість загиблих — 15 млн. Згодом М. С. Хрущов "пустив по світу" ще одну цифру — 20 млн чол. втратив Радянський Союз з 1941 по 1945 р., Л. І. Брежнев "уточнив" — "понад" 20 млн.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років група дослідників Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР, застосувавши нові методи підрахунків, дійшла висновку, що втрати (на фронті і на окупованій території) становили загалом 26—28 млн, причому бойові — 8,6 млн чол. Решту, тобто приблизно 20 млн чол., було механічно віднесено до втрат цивільного населення на окупованій німцями території. Щоправда, дослідники при цьому "забули" одну "дрібничку". З 1942 по 1946 р. на визволеній від фашистів території працювала створена Верховною Радою СРСР Надзвичайна державна комісія для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів та їх поплічників. Вона аж ніяк не була зацікавлена у применшенні масштабів нацистських злочинів і найретельніше підсумувала 54 тис. актів нацистського терору щодо мирного населення на окупованій території СРСР. Виходило, що від рук окупантів за-

гинуло принаймні 10 млн чол. Ці матеріали комісії офіційно розглядалися на Нюрнберзькому судовому процесі як звинувачувальні.

Виникає запитання: за рахунок яких нових втрат пропонується названу і без того величезну цифру подвоїти? Хіба за повоєнні десятиріччя виявлено нові численні масові поховання жертв нацистських злодіянь, невідомі Бабині Яри? Такі факти ні дослідникам, ні комусь іншому не відомі. Оті кілька могильників, що виявлені останнім часом (Биківня, Дем'янів Лаз та ін.), не є, як це встановлено, злодіяннями гітлерівців.

Отже, наведена цифра бойових втрат Червоної армії у багатьох дослідників довір'я не викликає. Принагідно зауважимо, що з цими даними дисонують інші, зафіксовані безпосередньо картотекою Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації й опубліковані керівником Головної редакційної колегії української "Книги пам'яті" генералом армії Героєм України І. О. Герасимовим. Ось вони: за період з 1941 по 1945 р. безповоротно втрачено 16,2 млн рядових і сержантів, 1,2 млн осіб офіцерського складу, 3—4 млн тих, хто пропав безвісти.

Між тим, дані, що з'явилися у наступні роки, не тільки не внесли ясності в животрепетну проблему, а й загострили її. 8 травня 1993 р. в газеті "Известия" подано абсолютні цифри безповоротних втрат діючої армії з січня до грудня 1942 р. Підсумок — 5 888 236 життів — просто приголомшує. І це тільки за один з чотирьох років війни! Але незабаром та сама газета опублікувала інше, не менш драматичне повідомлення: згідно із загальним підсумком 700 "Книг пам'яті" Російської Федерації, кількість загиблих у бойових діях 1941 — 1945 рр. становила 17,5 млн¹⁴. І це лише по Росії! Подаємо ці цифри без коментарів, бо зрозуміло, що вони, м'яко кажучи, ставлять під сумнів наведені вище офіційні дані Міністерства оборони СРСР.

У березні 1995 р. в рамках відзначення 50-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною в Москві було проведено наукову конференцію "Людські втрати у Другій світовій війні". На жаль, це найбільш чітке з усіх питань минулої війни так і залишилося відкритим. Міністерство оборони Російської Федерації, яке представляв генерал-полковник Г. Ф. Кривошеєв, подало підсумкові таблиці, з яких випливало, що безповоротні втрати Збройних сил у 1941 — 1945 рр. становили 11 944,1 тис. чол., але фактично, згідно з роз'ясненням Г. Ф. Кривошеєва, вони становили 8 668,4 тис., бо 2 775,7 тис. було виключено з числа втрат (це колишні військовополонені, оточенці і ті, хто пропав безвісти) як такі, що вже один раз начебто включені до числа безповоротних втрат.

Усього за 1941 — 1945 рр. було залучено до Збройних сил (за винятком повторно призваних) 34 476,7 тис. чол. Цифрою ж загальних людських втрат визнано 37,2 млн, а після вирахування померлих через підвищену смертність дітей і кількості померлих у воєнні роки порівняно з мирним часом (1940 р.) остаточно людські втрати від війни на конференції підтверджено цифрою — 26,6 млн чол. (з них — 20 млн чоловіки, решта — жінки).

Менш з'ясованим є український аспект проблеми людських втрат. Так, загальновідому цифру втрат населення України за період фашистської окупації (вбито і замучено цивільного населення — 3 898 457 чол., військовополонених — 1 366 588 чол.) отримано не науково-аналітичним, а директивним шляхом, як це було прийнято у 60-ті роки, коли створювався тритомник "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні", в якому вміщено ці дані. Можна припустити, що до першої цифри включено і природну втрату населення з 1941 по 1944 р.

Не менше запитань виникає і при з'ясуванні фронтних безповоротних втрат військовослужбовців — вихідців з України. За попередніми даними редакції української "Книги пам'яті", на фронтах війни загинуло 3 млн чол. За достовірність цієї цифри, природно, ніхто не ручається. Останнім часом введено до наукового обігу нові дані загальних безповоротних втрат громадян України — воїнів Червоної армії — 3,5 млн чол.¹⁵ Втім застаріла проблема людських втрат України ще потребує ґрунтовного спеціального дослідження.

Важливою є і проблема кількості загиблих у боях вояків Української повстанської армії, як, зрештою, і тих, хто сконав від голоду і непосильної праці у Німеччині ("остарбайтер"), а також тих, чиє життя перервалося передчасно під час боротьби проти українських націоналістів у Західній Україні, та тих, хто загинув від їхніх рук.

Власне кажучи, до статистики втрат нічого нового згадана конференція не внесла. Щоправда, дисонансом версіям Міністерства оборони РФ прозвучала на ній заява представника Головархіву Російської Федерації, який з посиланням на новітні методики і комп'ютерну систему підрахунків банку статистичних даних твердив, що безповоротні втрати військовослужбовців Червоної армії (фронтіві, санітарні, а також загиблі військовополонені) становлять 19,5 млн чол.

У цьому контексті звертає на себе увагу й те, що до останнього часу вітчизняні наукові джерела уникали називати бойові втрати німецької армії на східному фронті. Лише нещодавно такі дані — 7,4 млн чол. — з'явилися у науковій пресі. А загалом фашистський блок, за даними дослідника М. А. Гареева, втратив приблизно 10 млн чол. На думку інших дослідників, німецька армія втратила на східному фронті 2,5 млн (близько мільйона військовополоненими) і на інших фронтах — 1,5 млн чол. Серед сучасних російських воєнних істориків продовжує побутувати думка, що протягом усієї війни німецькі втрати були значно нижчими, ніж радянські (на початку війни 1:3, наприкінці — 1:2).

Безсумнівним є те, що Сталін воював за принципом "з втратами не рахуватися" (згадаймо відомий його афоризм: "Коли гине одна людина — це трагедія. Коли гине тисяча — це статистика"). Цього він домагався і від командного складу армії.

Недарма спостережливі письменники-фронтвики в один голос звинувачують саме воєначальників у надмірно високих людських втратах. "Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть!" — емоційно зітхає Олександр Довженко у своєму щоденнику під час перебування на Південно-Західному фронті у 1942 р.¹⁶ Довженкові слова можна поглибити спогадами В'ячеслава Кондратьєва: "Воювали ми, звичайно, безграмотно. Абсолютно не рахувалися з втратами. Це також продукт сталінської ідеології. Не шкодували людей до війни, що ж їх жаліти на фронті! Слова "за будь-яку ціну" пам'ятає, мабуть, кожен фронтвик"¹⁷. В. Кондратьєву вторить Ілля Сельвінський, коментуючи катастрофу Кримського фронту: "Винні бездарні і малограмотні наші генерали, котрі бояться Сталіна більше, аніж ворога"¹⁸...

З цими думками радянських письменників перегукуються спостереження німецьких солдатів. Ось що згадував ветеран вермахту Вернер Кислінг: "Нас вражало водночас безжальне ставлення своїх же до російського солдата і його неймовірна мужність"¹⁹.

Не викликає сумніву те, що чимало генералів, аби виглядати в очах "вождя" несхвбними й твердими сталінцями, бездумно виконували його настанови, часто-густо безглуздо збільшуючи і без того непомірні людські жертви (воно ж, звісно, "за ціною не постоїмо!" — принцип, який перене-

сено з мирного життя). Відомий радянський воєначальник генерал армії М. Г. Лященко визнавав: "Справді, у тій війні було багато смертей нічим не виправданих. Зустрічалися воєначальники і командири, які прагнули досягти успіху за будь-яку ціну"²⁰. Зневажливе у багатьох випадках ставлення до "живої сили", тобто до життів солдатів та офіцерів, виявлялося навіть у тому, що нерідко у зведеннях про втрати спочатку подавалися дані про бойову техніку, а вже потім — про загиблих людей.

Особливо гостро сприймав цю зневагу до загиблого покоління О. П. Довженко: "Я учора був на параді перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій улюблений маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях у величезних, незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились у землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття"²¹.

І вже начисто було виключено з історіографії проблему "безвісти загиблих". Звичайно, ця категорія втрат є характерною для будь-якої війни. Але коли йдеться про мільйони, то ніяк не можна позбутися почуття гіркоти за якимось, сказати б, тотальне приниження людини в солдатській шинелі протягом усього періоду цієї страшної війни, якимось ніби глумливе ставлення до її життя з боку тих, які вважали себе мудрими стратегами і дозволяли собі маніпулювати долями інших так, як їм на якийсь момент заманеться. На жаль, не можна відкинути і відчуття того, що чимало воєначальників і командирів усіх рангів не виявили справжньої турботи про життя і здоров'я своїх підлеглих, воювали "гарматним м'ясом" — на те, мовляв, і війна, щоб були втрати — "баби нових народять".

А в самій проблемі "безвісти загиблих", крім усього іншого, проглядається певною мірою блюзнірська штучність, створена одними щодо інших. Підтвердження цьому знаходимо хоча б у такому факті. Одразу ж по війні численні похоронні команди на всій території бойових дій, особливо у Польщі та Німеччині, робили масові "братські могили" радянських воїнів шляхом ліквідації індивідуальних поховань. І як часто, на жаль, під час таких перепоховань відомі назавжди ставали невідомими, хоч були тоді ще всі підстави піти у небуття з власним ім'ям.

Думається, що проблема "ціни перемоги" за нинішніх умов є занадто складною як у статистичному, так і в політичному відношеннях. Якийсь шанс, можливо, з'явиться, коли будуть обнародовані й осмислені справжні статистичні дані як про німецькі, так і про радянські втрати під час воєнних кампаній та найбільших битв. Але, думається, оскільки "баланс крові" дасть змогу судити про рівень воєнного мистецтва та хист генералів воюючих країн, на відвертість заангажованих військових демографів навряд чи варто покладати надію.

Зрештою, зрозуміло: справжні втрати і України, і Радянського Союзу в цілому у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах ніколи вже остаточно не будуть з'ясовані — надто багато часу минуло відтоді і надто товстий шар різних напластунів огортає цю проблему. І як тут не згадати старовинне: "Про війни мовиться брехня, та правду знає вороння".

Втіхою, можливо, буде одне: усвідомлення того, що яких би величезних людських жертв не зазнав переможець — Радянський Союз, його поразка у війні з фашистськими претендентами на світове панування німецької "раси панів" мала б ще страхітливіші наслідки, тотожні катастрофі планетарного масштабу.

"Персони грата" і "персони нон грата" в історіографії

Як відомо, об'єктивному розкриттю історичного процесу в усій його складності та розмаїтті постійно перешкоджає зведений у норму суб'єктивістський підхід. Він виявився передусім в абсолютизації ролі діячів, які в той чи інший період перебували на найвищих партійних та державних посадах, а також у відповідній кореляції оцінок історичних подій. Це знаходило вияв, з одного боку, в надмірному звеличенні діянь окремих особистостей, а з другого — у переоцінці значущості подій, до яких вони так чи інакше були причетні.

У 60-ті роки, наприклад, суб'єктивістських деформацій зазнало висвітлення в літературі теми оборони Києва. Усіляко акцентувалося на її тривалості, героїзмі захисників, що, безумовно, відповідає історичній правді. Однак безпідставне перебільшення ролі М. С. Хрущова у згаданих подіях мало відверто кон'юнктурний характер. У 1964 р. йому несподівано присвоїли звання Героя Радянського Союзу. Йшлося, безперечно, про не виправданий сплеск звеличення досить скромної особи політичного діяча, який за кілька років до того сам був ініціатором розвінчання культу Сталіна.

Що ж до оборони Києва і ролі в ній Хрущова, то в цих подіях затушовувалися трагічні моменти: катастрофа Південно-Західного фронту, оточення чотирьох армій з наступним взяттям у полон, за радянськими даними, 456 тис., за німецькими — 665 тис. чол. До усього цього був причетний М. С. Хрущов як член Військової ради південно-західного напрямку. Як нещодавно стало відомо, на початку серпня 1941 р. Хрущов твердо запевнив Сталіна, що не допустить форсування німцями Дніпра, оточення й захоплення Києва. За звичаями, заведеними у Кремлі, керівник українських комуністів впевнено доповів "хазяїнові" те, що той волів почути. Сталін, у свою чергу, маючи такі запевнення і знаючи, що Київ захищають досить великі сили, з цілковитою підставою вимагав обороняти столицю України до кінця. Через два тижні німецькі війська майже безперешкодно форсували великими силами Дніпро, здійснили оточення Києва, чим вирішили долю і його, і Південно-Західного фронту, і, зрештою, України.

Хрестоматійним прикладом кон'юнктурної вакханалії у висвітленні воєнних подій на догоду черговому "хазяїнові" партії і країни стала переоцінка значення далеко не першорядної ділянки радянсько-німецького фронту в районі Новоросійська. Водночас без будь-якого почуття міри було гіпертрофовано й досить скромну у цих подіях роль Л. І. Брежнєва. "Велика війна на Малій землі, очолена полковником Брежнєвим", — так народ висловив своє ставлення до незграбних, а нерідко просто безглузких підтасовок історичних фактів.

Вульгарною кон'юнктурщиною у персоналіях позначені навіть фундаментальні історичні праці минулих часів. Ось, наприклад, як розподілені головні персоналії у третьому томі другого, російськомовного видання фундаментальної праці "Украинская ССР в Великой Отечественной войне" (К., 1975). Прізвище Верховного головнокомандуючого Й. В. Сталіна згадано в ній 5 разів, командуючого 1-м Українським фронтом маршала Г. К. Жукова — 8. А прізвище члена Військової ради цього фронту, тодішнього члена політбюро ЦК ВКП(б) і першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, який після сумнозвісного "падіння" встиг уже піти з життя, в томі взагалі не згадується. Зате найчастіше подибуємо прізвище начальника політвідділу однієї з армій Л. І. Брежнєва — 12 разів! Як не пригадати вислів: "Час робить своїх героїв".

Непомірне звеличування значущості тих чи інших керівних осіб — нерідко, як бачимо, посередніх і обмежених постатей — спричиняло недооцінку, а інколи й приниження ролі народних мас у війні. Наслідком було те, що виклад подій, по суті, не персоніфікувався. В історичних працях люди згадувалися переважно в описах героїчних вчинків і, до того ж, у вигляді реєстрів прізвищ, розміщених відповідно до посадових, соціальних категорій, заслуг тощо. Наукові праці рясно нашпиговані безликими прізвищами, а не людськими особистостями. Будь-яке з них, як деталь механізму, можна безболісно замінити на інше, що наданий кон'юнктурний момент є більш придатне. До того ж, подвиги героїв-фронтовиків — стереотипні, а опис їхній — схематичний та байдужий.

Боязнь авторів відійти од пропагандистських трафаретів спричинилася до того, що унікальним фактам, як правило, не знаходилося місця як нетиповим. Навіть полководці та воєначальники не удостоювалися персональних характеристик і подавалися в наукових працях так само невиразно, як і рядові воїни. Тим часом кожному з них були властиві свої неповторні риси, кожен з перебігом воєнних дій зростав і мудрішав як командир, нерідко знаходив власні методи ведення бойових операцій.

Командуючий 1-м Українським фронтом маршал І. С. Конєв, наприклад, відзначався тим, що завжди прагнув по можливості уникати бойових дій у містах і таким чином зменшував їх руйнування (Харків, Львів, Краків). Командуючий 3-м Українським фронтом маршал Ф. І. Толбухін уміло маскував напрям головного удару, імітуючи масований наступ на іншій ділянці фронту (визволення Мелітополя, Криму) і т. ін.

В односторонньому захопленні висвітленням героїзму, жертвовності Червоної армії радянські історики уникали показувати інші, менш вигідні сторони її життєдіяльності, а відтак і складний процес, так би мовити, реабілітації після поразок на початку війни. Обезголовлена ще у передвоєнні роки і, по суті, втрачена в 1941 р. кадрова армія відновлювалася у ході бойових дій. На командні посади було висунуто велику кількість військових діячів воєнного часу, серед яких виявилось чимало людей, які виробили власний почерк військового будівництва й очолили нову армію — армію перемоги.

Та перешкодою у висвітленні цієї діалектики були суб'єктивістські захоплення істориків. А сягали вони так далеко, що історія бойових дій на фронтах війни була нібито поділеною на гласну і негласну. До першої належали операції і битви, які для радянської сторони завершилися успішно, до другої — невдалі чи незавершені. Останні або взагалі не розглядалися, або ж описані побіжно і вкрай стисло (катастрофи 1941 — 1942 рр. на території України, трагедії Києва, Кримського фронту, Харкова, Севастополя тощо).

Наслідком персоніфікаторських збочень у методології було те, що в працях істориків не дістали навіть належного висвітлення, не кажучи вже про глибокий аналіз, проблеми життя народу воєнних часів, зокрема його соціального становища і побуту. Відповідальність за тягар воєнного лихоліття покладалася лише на противника. Про власні прорахунки й помилкові рішення не прийнято було згадувати (створення "зони пустелі" перед відступом радянських військ у 1941 р., пожежі у Києві і руйнування Хрещатика та центральних вулиць столиці, трагічна доля пам'яток архітектури, масові каральні заходи німців щодо населення внаслідок партизанських дій тощо).

"Геніальний полководець всіх часів і народів"?

І понині спірною в історіографії, не кажучи вже про громадську думку, залишається роль у війні проти фашистського агресора керівника Радянської держави, комуністичної партії та Збройних сил Й. В. Сталіна. Від неймовірної гіперболізації у воєнні та повоєнні роки ("найбільший полководець усіх часів і народів") через замовчування протягом наступного періоду нашої історії і аж до повного заперечення, зрештою, будь-якого позитиву в його діяльності, формування поспіль негативного образу в наші часи — такою химерною є парабола прижиттєвої та посмертної долі одного з найвсевладніших диктаторів в історії ХХ ст., який суттєво вплинув на її хід.

Сучасні прагнення всі поразки та прорахунки системи приписати одному Сталіну зрозуміти можна. Адже згідно із законами цієї системи він перебрав на себе абсолютну владу в країні, особливо у Збройних силах як їх Верховний головнокомандуючий, йому приписувалися всі успіхи і перемоги. Отже, в очах громадськості він ніс абсолютну відповідальність за все без винятку.

Якщо ж спробувати стати на шлях пошуку збалансованої відповіді на це непросте питання, треба звернутися до проблеми керівництва війною радянського народу проти фашистських агресорів, яка в оновленій вітчизняній історіографії має постати в усій гостроті і актуальності, її специфіка полягає у тому, що вона уособлюється в фігурі Сталіна. І ніде, очевидно, немає більшої розбіжності в оцінках ролі персонального керівництва війною, як в оцінці Верховного головнокомандуючого.

У 90-і роки в умовах демократизації й переоцінок на базі новонабутої інформації почало дедалі більше з'являтися свідчень, що ставлять під сумнів суто полководницьку діяльність Верховного головнокомандуючого, особливо у перший період війни. Найбільшої уваги заслуговують оцінки діячів, близьких до Сталіна, — С. К. Тимошенка, М. С. Хрущова, А. В. Хрульова та ін. Найрізкіша з них належить маршалу К. К. Рокоссовському, який назвав Сталіна "недоучкою, що тільки заважав воювати". Тривалий час приховувалися характеристики, що їх давав Сталіну його "права рука" маршал Г. К. Жуков. Збереглася стенограма невиголошеної промови Георгія Костянтиновича, підготовлена для пленуму ЦК КПРС, котрий у 1956 р. мав засудити культ особи Сталіна. Там є такі слова: "У нас не було повноцінного Верховного командування. Генеральний штаб, Наркомат оборони з самого початку були дезорганізовані Сталіним... Він, не знаючи в деталях становище на фронтах і будучи недостатньо грамотним в оперативних питаннях, давав некваліфіковані вказівки... Сталін змушував представників Ставки Верховного Головнокомандування і командуючих фронтами без будь-якої необхідності проводити наспіх організовані операції, без достатнього матеріального і технічного їх забезпечення, що призводило до надто великих втрат... Можна навести ще чимало негативних фактів з оперативної творчості Сталіна, щоб оцінити, чого варті насправді його полководницькі якості та "воєнний геній"²². Пізніше Г. К. Жуков вніс уточнення в цю характеристику, сказавши, що в другій половині війни Сталін "набув досвіду і навичок і вміло керував Збройними силами"²³.

Місце і роль Сталіна в історії, зокрема у роки війни проти фашизму, пов'язують з роллю керівної сили суспільства — комуністичної партії. І тут, на жаль, також не буває без крайнощів. Наприклад, О. М. Яковлев, колишній член політбюро ЦК КПРС, твердить, що під час війни Радянського Союзу проти Німеччини "найбільш антинародною силою була

ВКП(б), вона ж КПРС". У цій заяві, на наш погляд, знову ж таки неправомірно ототожнюється "керуючий Сталін" з "воюючою партією", що втратила під час війни близько 7 млн своїх членів. Хоча і тут партійна історіографія напортачила, визначивши кількість загиблих на фронті комуністів лише близько 2 млн. Партію комуністів можна впевнено вважати "Партією розстріляних". Гасло "Комуністи, вперед!" означало, що рядові члени ВКП(б) мусять ціною свого життя виправляти хибні рішення високого начальства.

Що ж до авторитарної й тиранічної вдачі Сталіна, то, ясна річ, вона не могла бути гальмом у згуртуванні народу та у воєнно-політичній підготовці країни до повномасштабної відсічі агресорові. Персональну відповідальність за скоєне він несе як особа, що, порушивши будь-які норми людської та партійної моралі, прийшла до влади й очолила пануючий режим, безоглядно та безконтрольно правила величезною країною. Намагання заперечувати персональну відповідальність Сталіна за злочини та прорахунки безпідставні. Можна уявити таку ситуацію, що напередодні бою певний військовий підрозділ виявився у безладді: офіцери відсутні, бійці не здатні скористатися зброєю і не готові до бою, розвідка не налагоджена, а вартові заснули. Природно, виникає запитання: хто винен у поразці цього підрозділу і кого повинен карати військовий трибунал? Відповідь ясна: винен командир, і його місце — на лаві підсудних. Сталін якраз і був тим "командиром", який повинен нести відповідальність за неготовність армії і країни до війни. І цим сказано все.

(Далі буде)

¹ Правда и ложь о второй мировой войне. — М., 1983. — С. 6.

² Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни. Сторінки воєнної історії України. 36. наук. ст. — Вип. 2. — К., 1998.

³ Довженко О. Україна в огні. — К., 1990. — С. 226.

⁴ Известия. — 1990. — 20 ноября.

⁵ Советская культура. — 1990. — 5 мая.

⁶ Комсомольская правда. — 1991. — 5 января.

⁷ Карпов В. Маршал Жуков, его соратники и противники в годы войны и мира // Знамя. - 1989. - № 10. - С. 43.

⁸ Сельская жизнь. — 1990. — 26 июня.

⁹ Симонов К. Маршал Жуков, каким мы его помним. — М., 1988. — С. 128.

¹⁰ Центральний державний архів Росії, ф. 7445, оп. 2, спр. 104, арк. 11.

¹¹ С т а л і н Й. Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу. — К., 1950. — С. 50-51.

¹² Война Германии против Советского Союза, 1941—1945. — Берлин, 1991. — С. 7.

¹³ Советская культура. — 1988. — 23 авг.

¹⁴ Известия. — 1994. — 21 июня.

¹⁵ М у к о в с ь к и й І. Т., Л и с е н к о О. Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. Книга пам'яті України. — К., 1997. — С. 547.

¹⁶ Довженко О. Україна в огні. — С. 190—191.

¹⁷ Собеседник. - 1989. - № 9. - С. 12.

¹⁸ ЛГ-Досьє. - 1990. - Июнь. - С. 6.

¹⁹ Труд. — 1991. — 15 июня.

²⁰ Сторінки історії України ХХ століття. — К., 1992. — С. 146.

²¹ Довженко О. Щоденник // Дніпро. — 1989. — № 7. — С. 74.

²² М л е ч и н Л. Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы. — М., 1999. — С. 418.

²³ Военно-исторический журнал. — 1995. — № 3. — С. 45.